

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Охарактеризовано права людини як природні й невід'ємні. З'ясовано рівень їх відображення в нормативно-правових актах та відповідність міжнародним стандартам з прав людини. Аналізуються деякі проблеми дієвості цих прав.

Наголошується, що міжнародні стандарти прав людини своїми витокami мають права природні, невідчужувані.

Зазначається, що категорія прав людини діє виключно у стосунках між людиною і владою, причому права людини визначають межі влади, яка зобов'язана ці права захищати у законний спосіб. Розглянуто деякі проблеми щодо реальності забезпечення прав людини. Зокрема, аналізується практика Конституційного Суду України та парламентського уповноваженого з прав людини.

Ключові слова: *невід'ємні права людини, захист прав людини, держава, особа, міжнародні стандарти.*

Chepulchenko Tetiana. Protection of human rights: theoretical aspect

The article describes human rights as natural and inalienable, determines the level of their reflection in normative legal acts and their compliance with international human rights standards, analyzes some of the problems of the effectiveness of these rights.

It is noted that international human rights standards have their origins in natural rights, that is, those that a person receives from birth, regardless of government interference, and therefore they are inalienable.

It is emphasized that the category of human rights operates exclusively in the relationship between a person and power, and human rights determine the boundaries of the power that must protect these rights in accordance with the law. Some existing problems regarding the reality of the implementation of human rights are considered. In particular, it analyzes the practice of the Constitutional Court of Ukraine and the parliamentary ombudsman for human rights.

Key words: *inalienable human rights, protection of human rights, state, personality, international standards.*

Проблема захисту прав людини потребує вирішення на рівні міжнародних правових відносин, на рівні національного законодавства та на рівні наукової доктрини. Світова спільнота підтвердила своє бажання захистити людину та її права, результатом чого стали такі документи, як Загальна декларація прав людини 1948 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Європейська соціальна хартія 1961 р. тощо. Зокрема, курс України на європейські стандарти у даній галузі передбачає узгодження національного законодавства відповідно до них, головною цінністю яких визнається людина.

Сучасний перелік прав людини, який зафіксований у даних міжнародних правових документах та конституціях багатьох країн, став результатом тривалого історичного розвитку зразків і стандартів життя людини та усієї спільноти. Втім задекларовані права часто стають об'єктом порушень і посягань. Тому актуальним залишається питання визначення поняття прав людини, їх змісту, охорони, захисту та обмежень.

Проблема захисту прав людини займає гідне місце у правовій доктрині. Зокрема, питання прав і свобод особи, правового статусу людини та громадянина ті інші досліджувалися у працях таких вчених, як С. Алексєєв, М. Вітрук, О. Зайчук, Р. Калюжний, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, М. Матузов, В. Нерсесянц, Н. Оніщенко, П. Рабінович, О. Скакун та ін. Втім, незважаючи на значні здобутки вчених у даній сфері, а також на існування системи актів національного законодавства з питань захисту прав людини, комплексу актів міжнародного права, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, потребують вирішення й удосконалення чисельні питання. Зокрема, важливими та актуальними є розробка ефективних механізмів і юридичних засобів забезпечення і захисту прав і свобод людини, моніторинг проблем взаємодії людини та держави, відповідальності останньої перед людиною тощо.

З огляду на це автор ставить за мету надати характеристику невід'ємних прав людини, з'ясувати рівень їх відображення в нормативно-правових актах та деякі проблеми дієвості цих прав.

Зміст природних прав змінювався від епохи до епохи, і для кожної з них були характерні свої стандарти правової поведінки, свої охоронювані законом цінності. Виникнення багатьох соціальних,

політичних, громадянських прав особи відбувається, як наголошує Л. Макаренко, не в момент народження, а в момент їх закріплення [1].

Це, зокрема, вказує на потребу належного формулювання та закріплення основних прав людини, які нині є міжнародними стандартами, у законодавстві України. Саме у такий спосіб можна спостерігати, як природне право трансформується у право позитивне, як дух права набуває своєї форми у вигляді законодавства.

У п. 3 ст. 1 Статуту ООН проголошено, що «одним із завдань Організації Об'єднаних Націй є здійснення спільної діяльності держав – членів Організації, спрямованої на те, щоб права людини дотримувалися і поважалися усіма, незалежно від раси, статі, мови та релігії. Відповідно до цього положення Україна як один із засновників ООН взяла на себе зобов'язання діяти самостійно або разом з іншими державами для досягнення загальної поваги до прав людини та їх реалізації» [2]. Відповідно у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року закріплено перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права щодо норм внутрішньодержавного права.

У правовій науці обґрунтовується позиція, відповідно до якої інститут прав і свобод людини і громадянина, що міститься в Конституції, базується на поєднанні природно-правових і позитивістських підходів. Природне право як основа норм і принципів загальноновизнаних прав людини включає ідеали свободи, справедливості, рівності усіх перед законом, визнання народу як єдиного джерела влади. «Застосовуючи природно-правовий підхід, – пише А. Саїдов, – Конституція визнає автономію особистості, її право на невтручання в сферу окресленої правом свободи особистості, ставить заслін всевладдю держави і її зазіханням на розвиток свободи та індивідуальності особи» [3].

За позитивістського підходу Конституція закріплює засновані державою права і свободи переважно у соціально-економічній та культурній сферах і містить позитивне закріплення широкого переліку прав і свобод, визначає систему гарантій та механізмів їх захисту [4].

«Подібне поєднання двох протиборчих доктрин позитивно позначилося на концепції Конституції. Час довів, що кожна з цих

концепцій окремо не здатна привести до створення таких моделей суспільного розвитку, які задовольняли б глобальні цілі людського життя, таким, як свобода особистості і соціальна справедливість, духовний і матеріальний добробут для всіх індивідуальних і колективних суб'єктів» [5].

Із прийняттям Конституції України 28 червня 1996 р., яка встановила новий конституційний статус людини і громадянина на основі сучасної ліберальної концепції прав людини відповідно до визнаних світовим співтовариством стандартів у галузі прав людини, людина визнається суб'єктом прав і свобод людини і громадянина. Це передбачає, зокрема, що поняття «права людини» і «права громадянина» не є тотожними, оскільки відображають різні аспекти статусу особи; людина як член громадянського суспільства є суб'єктом прав, що випливають із природного права, і ці права притаманні всім людям від народження, вони не обумовлені належністю до громадянства певної держави і не залежать від того, визнає їх держава чи ні; права громадянина, тобто індивіда як члена політично організованого суспільства, випливають з позитивного права, закріплюються за особою в силу її належності до громадянства певної держави; визнається пріоритет інтересів особи над інтересами держави [6].

Із сучасної концепції прав людини випливають також інші надзвичайно важливі положення Основного Закону, які не були приманні конституціям радянської доби: про невідчужуваність і непорушність прав і свобод людини (ст. 21), про те, що конституційні права і свободи не можуть бути скасовані (ст. 22), про їх рівність для всіх громадян (ст. 24). Це означає, що держава не може позбавити людей їх іманентних властивостей, які б мотиви вона при цьому не висувала. Щонайбільше державі дозволяється обмежити певні права для окремих людей чи їх об'єднань і лише з метою забезпечення національної безпеки, запобігання злочинам, охорони здоров'я, захисту прав інших людей та за наявності умов, визначених Конституцією і законами. Будь-які обмеження прав за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками не допускаються (ст. 24).

Отже, «втілюється у життя нова концепція взаємовідносин української держави і особи з пріоритетом останньої, адже катего-

рія прав людини діє виключно у стосунках між людиною і владою. Права людини – це межі влади. Вони визначають ту сферу життєдіяльності людини, в яку влада (держава) не може втручатись, і ті обов'язки, які має держава щодо людини» [7]. Стосунки між людиною і владою передбачають особливий характер. «Концепція прав людини ґрунтується на трьох положеннях: по-перше, кожна влада обмежена; по-друге, кожна людина має свій автономний світ, втручатися в який не може жодна сила; по-третє, кожна людина, захищаючи свої права, може висунути претензії до держави» [8].

Такий концептуальний підхід до розуміння сутності прав людини не міг не вплинути й на розуміння їх захисту. Як наголошують учені, «багато визначень прав людини сформульовано із використанням терміна «захист»: захист від посягання, забезпечення державним захистом, право на захист інтересів тощо. Термін «захист прав людини», незважаючи на широке використання у законодавстві та юридичній літературі, не забезпечений єдиним науковим тлумаченням. Як правило, його дослідження супроводжується порівнянням двох категорій: «захист прав людини» та «охорона прав людини», а найчастіше – їх розмежуванням. Відзначається, що охороняються права і свободи перманентно, а захищаються тільки тоді, коли порушуються або оспорується. Захист прав людини характеризується низкою ознак: це певна діяльність із застосування тих чи інших законних способів і засобів захисту, що здійснюються як державними органами, так і громадськими об'єднаннями або людиною самостійно; спрямована на усунення порушення права, підтвердження або відновлення оскарженого або порушеного права; є примусовою за своїм характером, що має на увазі не тільки саме примус, а й можливість його застосування» [9].

З огляду на це захист прав людини визначається як «застосування в установленому законом порядку компетентними органами або самостійно самою зацікавленою особою примусових заходів впливу щодо зобов'язаної особи з метою підтвердження або відновлення оскарженого або порушеного права».

Саме тому постановка питання охорони та захисту прав людини передбачає взаємовідносини у площині «особа – держава», де на кожному учасникові правовідносин лежить певний обсяг прав чи обов'язків.

Зокрема, Н. Оніщенко визначає поняття прав людини саме у розрізі передусім обов'язків, а не прав. Так, вчена пише, що «права людини – це формально визначені у відповідний спосіб зафіксовані обов'язки держави» [10].

Українська правники, аналізуючи саме такий аспект, наголошують на тому, що «у особи по відношенню до держави є права, а на державі лежать обов'язки по відношенню до особи, громадянина. Закріплюючи в праві міру свободи, держава в цих же межах самообмежується у власних рішеннях і діях, бере на себе зобов'язання забезпечити справедливості у відносинах з кожною особою. З огляду на це зазначається, що права і свободи людини – це її соціальні можливості в різних сферах життя: економічній, політичній, соціальній, культурній, особистій. Їх обсяг свідчить про рівень демократизму громадянського суспільства» [11].

Втім варто зважати й на інший аспект питання, що може призвести до применшення значення державних органів та їх владних функцій. Як зауважує С. Бобровник, «обмеження влади правами людини не повинно призводити усе ж до зменшення ролі держави як у сфері надання цим правам законодавчої форми, так і у сфері охорони цих прав та свобод» [12]. Тобто має бути законодавчо визначений баланс взаємовідносин особа–держава, за якого пріоритетом є інтереси особи, які збалансовані її обов'язками.

Певні проблеми щодо реальності втілення прав людини можна спостерігати в практиці Конституційного Суду України, який відповідно до ст. 1 Закону України «Про Конституційний Суд України» є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

Так, Л. Грицаєнко пише, що «новелою останньої конституційної реформи було наділення органу конституційної юрисдикції новим повноваженням – розглядом конституційних скарг. Тим не менше, суспільство має чимало нарікань стосовно діяльності цього судового органу, який має стояти на сторожі, перш за все, конституційних прав та інтересів людини. Одне з таких нагальних проблемних питань, яке потребувало швидкої реакції з боку Конституційного Суду України, було вирішення питання конституційності Закону України «Про очищення влади», прийняття якого мало значні юридичні наслідки загальнодержавного масштабу, з огляду на кількість так званих люстрованих осіб та з огляду на значну кількість позовів зі скаргами на неправомірність звіль-

нень на підставі цього закону. Не дочекавшись рішення Конституційного Суду України, звільнені на підставі цього закону особи звернулися за захистом своїх прав до Європейського суду з прав людини, який виніс 17 жовтня 2019 року рішення у справі «Полях та інші проти України», констатувавши порушення ряду статей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: статті 6 «Право на справедливий суд» та статті 8 «Право на повагу до приватного та сімейного життя» [13]. Також, «оцінюючи люстраційні заходи, яких зазнали заявники, Суд вдався до аналізу національного законодавства нашої держави, а також його відповідності міжнародним стандартам прав людини і прийшов до висновку, що положення люстраційного закону передбачають заходи, які за наслідками можна класифікувати як форму колективного та дискримінаційного покарання, несумісного зі стандартами прав людини» [14].

Отже, дана справа свідчить про неспроможність єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні – Конституційного Суду захистити конституційні права громадян.

У системі захисту прав і свобод людини неабияке місце посідає також інститут парламентського уповноваженого з прав людини (омбудсмана). «Омбудсман є спеціальною посадовою особою, до компетенції якої належить розгляд звернень громадян, іноземців та осіб без громадянства щодо порушення прав людини з боку державних органів та посадових осіб. Це незалежна посадова особа, що виступає свого роду посередником в адміністративних спорах, здійснює контроль за додержанням прав людини та уповноважена з цією метою проводити розслідування, рекомендувати коригуючі дії та подавати доповіді» [15].

«Втім, – як зазначає О. Майданник, – аналіз українського законодавства засвідчує, що в ньому не передбачено ні організаційних, ні юридичних наслідків, які мають наставати в результаті діяльності омбудсмана для органів і посадових осіб, що припустилися порушень прав людини. Отже, серйозною прогалиною українського законодавства є те, що в його нормах, з одного боку, не передбачено відповідних важелів впливу в розпорядженні Уповноваженого на суб'єктів, що порушили права людини, а з іншого – немає адекватних засобів реагування парламенту за результатами його діяльності. Ще однією проблемою діяльності

українського омбудсмана є законодавча неврегульованість його представництва на місцях» [16].

У контексті згаданих викликів вчена пропонує шляхи вдосконалення статусу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, зокрема запровадження спеціалізованих представників Уповноваженого з певних питань або навіть спеціалізованих уповноважених.

Зокрема, це питання вирішується таким чином: Указом Президента України від 11 серпня 2011 р. затверджено Положення про Уповноваженого Президента України з прав дитини [17], Кабінетом Міністрів України прийнято постанову № 390 від 07 червня 2017 р., якою запроваджено посаду Урядового уповноваженого з питань гендерної політики [18].

Як видно із наведеної практики, можуть траплятися правові колізії, які часто спостерігаються у національному законодавстві щодо міжнародних стандартів прав людини, що призводять до грубого їх порушення, а також колізії «духа» і «букви» закону.

Отже, міжнародні стандарти прав людини своїми витокami мають права природні, тобто ті, які людина має від народження, незалежно від державно-владного втручання, і тому вони є невідчужуваними;

У законодавстві України закріплено основні, невід’ємні права людини, які сформульовані, як правило, відповідно до міжнародних стандартів, і таким чином природне право трансформується у право позитивне, дух права набуває своєї форми у вигляді законодавства. В іншому випадку відбуваються правові колізії, які часто спостерігаються у національному законодавстві щодо міжнародних стандартів прав людини, що призводять до грубого їх порушення;

Категорія прав людини діє виключно у стосунках між людиною і владою, причому права людини визначають межі влади, яка зобов’язана ці права захищати у законний спосіб. Виходячи з цього, поняття «захист прав людини» можна визначити як діяльність компетентних державних органів або інших суб’єктів права в межах їх повноважень, яка передбачає усунення порушення прав особи чи їх відновлення у законний спосіб.

1. Макаренко Л. О. Правова культура: теоретико-методологічні основи дослідження: монографія. Київ: Парлам. вид-во, 2019. С. 140. 2. Ісакович С. Механізм діяльності ООН щодо захисту прав людини. *Український часопис прав людини*. 1994. № 1. С. 23. 3. Сайдов А. Х. Общепризнанные права человека: учебное пособие / под ред. И. И. Лукашука. Москва: МЗ «Пресс», 2002. С. 15. 4. Гошуляк В. В. Теоретико-правовые проблемы конституционного и уставного законодательства субъектов Российской Федерации. Москва: Янус-К, 2000. С. 142-143. 5. Мальцев В. Г. Понимание права: подходы и проблемы. Москва: Прометей, 1999. С. 254. 6. Кравченко В. В. Конституційне право України: навч. посібник. Ч. 1. Київ: Атіка, 1998. С. 63. 7. Чепульченко Т. О. Концепція прав людини: доктринальні підходи. *Альманах права: Роль правової доктрини у забезпеченні прав людини*. 2020. Вип. 11. С. 260-261. 8. Львова О. Л. Людина як найвища соціальна цінність (через призму християнського світогляду та реальності). *Альманах права: Правовий світогляд: людина і право*. 2014. Вип. 5. С. 230. 9. Права человека: учеб. пособие / С. А. Балашенко [и др.]; научн. ред.: С. А. Балашенко, Е. А. Дейкало. Минск: Юнипак, 2015. С. 149. 10. Оніщенко Н. М. Правова доктрина, юридична наука та захист прав людини (коефіцієнт корисної дії). *Альманах права: Роль правової доктрини у забезпеченні прав людини*. 2020. Вип. 11. С. 14. 11. Зайчук О. В., Журавський В. С. Правова держава, громадянське суспільство, особа: сучасні виміри та трансформації. *Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні* / за заг. ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчука. Київ: Юрид. думка, 2007. С. 12-13. 12. Бобровник С. В. Права людини та сучасна держава: шляхи узгодження взаємодії. *Правова держава*. 2007. Вип. 18. С. 70. 13. Грицаєнко Л. Л. Ефективність Конституційного Суду України в захисті прав людини (на прикладі конституційного провадження щодо люстрації). *Основні права людини: розуміння та виклики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 10 грудня 2019 року / ред. Гриценко І. С. та ін. Київ: Вид. дім «Гельветика», 2019. С. 89. 14. Там само. С. 91. 15. Майданник О. О. Інститут омбудсмана у механізмі забезпечення прав людини в Україні. *Адвокат*. 2010. № 7 (118). С. 12. 16. Там само. С. 14-15. 17. Положення про Уповноваженого Президента України з прав дитини: Указ Президента України від 11 серпня 2011 р. № 811/2011. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/811/2011>. 18. Про Урядового уповноваженого з питань гендерної політики: Постанова Кабінету Міністрів України № 390 від 07 червня 2017 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/250049925>.

References:

1. Makarenko L. O. Pravova kultura: teoretyko-metodolohichni osnovy doslidzhennia : monohrafiia. Kyiv: Parlam. vyd-vo, 2019. S. 140. 2. Isakovych S. Mekhanizhm diialnosti OON shchodo zakhystu prav liudyny. *Ukrainskyi chasopys prav liudyny*. 1994. № 1. S. 23. 3. Saydov A. Kh. Obshechepryznannye prava cheloveka: uchebnoe posobyie / pod red. Y. Y. Lukashuka. Moskva: MZ

«Press», 2002. S. 15. **4.** Hoshuliak V. V. Teoretyko-pravovye problemy konstitutsyonnoho y ustavnoho zakonodatelstva sub'ektov Rossyiskoi Federatsyy. Moskva: Yanus-K, 2000. S. 142-143. **5.** Maltsev V. H. Ponymanye prava: podkhody y problemy. Moskva: Prometei, 1999. S. 254. **6.** Kravchenko V. V. Konstitutsiine pravo Ukrainy: navch. posibnyk. Ch. 1. Kyiv: Atika, 1998. S. 63. **7.** Chepulchenko T. O. Kontseptsiiia prav liudyny: doktrynalni pidkhody. *Almanakh prava: Rol pravovoi doktryny u zabezpechenni prav liudyny.* 2020. Vyp. 11. S. 260-261. **8.** Lvova O. L. Liudyna yak naivyshecha sotsialna tsinnist (cherez pryzmu khrystyianskoho svitohliadu ta realnosti). *Almanakh prava: Pravovyi svitohliad: liudyna i pravo.* 2014. Vyp. 5. S. 230. **9.** Prava cheloveka : ucheb. posobyе / S. A. Balashenko [y dr.]; nauchn. red.: S. A. Balashenko, E. A. Deikalo. Mynsk: Yunypak, 2015. S. 149. **10.** Onishchenko N. M. Pravova doktryna, yurydychna nauka ta zakhyt prav liudyny (kofitsiiient korysnoi dii). *Almanakh prava: Rol pravovoi doktryny u zabezpechenni prav liudyny.* 2020. Vyp. 11. S. 14. **11.** Zaichuk O. V., Zhuravskiyi V. S. Pravova derzhava, hromadianske suspilstvo, osoba: suchasni vymiry ta transformatsii. *Problemy realizatsii prav i svobod liudyny ta hromadianyna v Ukraini / za zah. red. N. M. Onishchenko, O. V. Zaichuka.* Kyiv: Yuryd. dumka, 2007. S. 12-13. **12.** Bobrovnyk S. V. Prava liudyny ta suchasna derzhava: shliakhy uzghodzhennia vzaiemodii. *Pravova derzhava.* 2007. Vyp. 18. S. 70. **13.** Hrytsaienko L. L. Efektyvnist Konstitutsiinoho Sudu Ukrainy v zakhysti prav liudyny (na prykladi konstitutsiinoho provadzhennia shchodo liustratsii). *Osnovni prava liudyny: rozuminnia ta vyklyky: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 10 hrudnia 2019 roku / red. Hrytsenko I. S. ta in.* Kyiv: Vyd. dim «Helvetyka», 2019. S. 89. **14.** Tam sam. S. 91. **15.** Maidannyk O. O. Instytut ombudsmana u mekhanizmi zabezpechennia prav liudyny v Ukraini. *Advokat.* 2010. № 7 (118). S. 12. **16.** Tam samo. S. 14-15. **17.** Polozhennia pro Upovnovazhenoho Prezydenta Ukrainy z prav dytyny: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 11 serpnia 2011 r. № 811/2011. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/811/2011>. **18.** Pro Uriadovoho upovnovazhenoho z pytan hendernoï polityky : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 390 vid 07 chervnia 2017 r. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/250049925>.

Chepulchenko Tetiana. Protection of human rights: theoretical aspect

The article describes human rights as natural and inalienable, determines the level of their reflection in normative legal acts and their compliance with international human rights standards, analyzes some of the problems of the effectiveness of these rights.

It is noted that international human rights standards have their origins in natural rights, that is, those that a person receives from birth, regardless of government interference, and therefore they are inalienable. In particular, the legislation of Ukraine enshrines the basic, inalienable human rights, which are formulated, as a rule, in accordance with international standards and thus natural law is transformed into positive law, the spirit of law takes its form in

the form of legislation. Otherwise, legal collisions occur, which are often observed in national legislation regarding international human rights standards, and lead to their gross violation.

It is noted that the category of human rights operates exclusively in the relationship between a person and power, and human rights determine the boundaries of power, which is obliged to protect these rights in a legal manner. Thus, the concept of “protection of human rights” is defined as the activity of competent state bodies or other legal entities within the limits of their powers, which provides for the elimination of violations of human rights or their restoration.

Some existing problems regarding the reality of the implementation of human rights are considered, which are observed, in particular, in the practice of the Constitutional Court of Ukraine, which indicates the inability of the only body of constitutional jurisdiction in Ukraine to protect the constitutional rights of citizens.

In the system of protection of human rights and freedoms, attention is also paid to the institution of the parliamentary ombudsman, who is a special official whose competence is to consider appeals from citizens, foreigners and stateless persons about violations of human rights by state bodies and officials.

Key words: inalienable human rights, protection of human rights, state, personality, international standards.